

جایگاه آب در باغ‌سازی ایرانی

خسرو عسگریان^۱، رضا شعبانی^۲، سینا فروزش^۳

۱. دانشجوی دکتری گروه باستان‌شناسی، دانشکده ادبیات، علوم انسانی و اجتماعی، واحد علوم و تحقیقات، دانشگاه آزاد اسلامی

۲. استاد گروه تاریخ، دانشکده ادبیات، علوم انسانی و اجتماعی، واحد علوم و تحقیقات، دانشگاه آزاد اسلامی

۳. دانشیار گروه تاریخ، دانشکده ادبیات، علوم انسانی و اجتماعی، واحد علوم و تحقیقات، دانشگاه آزاد اسلامی

(تاریخ دریافت ۱۴۰۱/۱۰/۱۵؛ تاریخ بازنگری ۱۴۰۱/۱۱/۱۱ تاریخ تصویب ۱۴۰۱/۱۲/۲۲)

چکیده

موضوع این پژوهش بررسی نقش آب در شکل‌گیری عناصر معماری، به‌ویژه فضاهایی که آب در شکل‌گیری و ساختار آن‌ها اهمیت دارد است. هدف این پژوهش تعریف انواع عناصر و فضاهای مرتبط با آب و به‌ویژه حوض در باغ‌ها و از سوی دیگر بررسی شکل‌های مختلف آن‌ها است. روش تحقیق، توصیفی و تحلیلی است، داده‌ها نخست طبقه‌بندی و مقایسه و سپس تحلیل شده‌اند. مبانی نظری تحقیق بر این نکته استوار است که از یک سو پدیده‌های محیطی و اقلیمی و از سوی دیگر کارکرد خود فضای باغ تأثیر در شکل‌گیری انواع ساختارهای شکل‌گیری باغ را دارد. نتایج تحقیق نشان می‌دهد آب نقش اصلی در شکل‌گیری باغ داشته به‌خصوص در نواحی که از نظر آب‌وهوایی گرم و خشک است و فقدان وجود آب در این مناطق وجود دارد. حوض از غنی‌ترین و عمده‌ترین سازه‌های است که در معماری باغ مورد استفاده قرار گرفته و جنبه نمادین به فضای باغی داده است، ولی در ادوار مختلف تاریخی کمی دستخوش تغییرات شده است. با توجه به وجود عناصر مختلف در باغ ایرانی، آب مهم‌ترین نقش را در هویت بخشی این معماری را ایفا می‌کند.

کلیدواژگان: باغ، باغ ایرانی، آب، عناصر باغ.

مقدمه

تصور باغ ایرانی به مثابه یک کل بدون نقش آفرینی آب، ناممکن است. هرگاه مقدار بیشتری از آب در دسترس بوده، نقش پررنگ‌تری از آن را در ساخت منظرین باغ می‌توان دید. چنانچه دسترسی به منابع آب زیاد باشد، کوشک و نظرگاه اصلی باغ به میان آن نقل مکان می‌کند [۱]. باغ ایرانی مانند هنرهای اصیلی همچون معماری، موسیقی و نقاشی که به گونه‌ای گره خورده با هم و با تأثیرگذاری و تأثیرپذیری آثاری بدیع را شکل می‌دهد. این آثار در چهارچوب سنت و اصول از بدایع و ظرایفی برخوردار است. باغ ایرانی روح ببیننده را تلطیف می‌کند و مکانی است امن برای آرامش و آسایش و مکانی است که روح انسان در آن جلا و رشد پیدا می‌کند و به کمال و پختگی می‌رسد. در باغ ایرانی همه‌چیز برای آسایش و زیبایی کنار هم شکل گرفتند. آنچه مفید و لازم است، زیبا عرضه می‌شود و جلوه‌ای در کمال و جمال دارد. آرتور پوپ، نویسنده کتاب *معماری ایران* معتقد است که باغ ایرانی نه تنها جای امن و آسایش که در عین حال جایی است برای تأمل و تحقیق، جایی که روح خسته آدمی می‌تواند تازه شود و آرامش یابد و منظره‌های تازه‌ای بر او گشوده شود.

باغ ایرانی مزین به نظم تناسب، برخوردار از حرمت و محرمیت، منزله از بیهودگی و افراط و تفریط، موظف به کارایی و سوددهی، مساعد با قناعت و صرفه‌جویی و مجهز به پایداری است. باغ ایرانی برای آسایش و زیبایی و برای برقراری زیبایی همراه با شرایط کاربردی کنار هم شکل گرفته است. در باغ ایرانی سرسبزی و زیبایی و روح مکان در آن شکل می‌گیرد. باغ ایرانی مزین به آب جاری یا حوض است که در آن فضای باغ را تلطیف و آرامش‌بخش می‌کند. در مورد خصوصیات کلی باغ می‌توان به مواردی همچون احداث باغ غالباً در زمین شیب‌دار، محصور بودن پیرامون باغ با دیوار، تقسیم باغ غالباً به چهار بخش، استفاده از خطوط راست در طراحی باغ، وجود یک ساختمان در مرکز یا بلندترین قسمت فضا، استفاده از یک جوی دائم اصلی (آب دائم)، روان کردن آب به گونه‌ای که صدای آب به وجود آید (آب‌شیب‌ها)، وجود حوض یا استخر برای تأمین آب و زیبایی چشم‌انداز در مقابل عمارت، وجود رابطه نزدیک با طبیعت و نبود حداقل فاصله بین ساختمان و باغ و استفاده از انواع گل‌های دارویی و زینتی و درختان اشاره کرد.

در ادامه به بحث آب که یکی از خصوصیت‌های مهم باغ ایرانی است، می‌پردازیم و نقش این عنصر حیاتی را در هویت‌بخشی معماری باغ ایرانی بررسی می‌کنیم. حتی در اساطیر ملل هم‌جوار نیز به اهمیت و تقدس آب اشاره شده است، همچون اسطوره تاریخی *گیل‌گمش* را می‌توان نمونه‌موردی آن دانست [۲]. سنت حضور آب و آیین آب‌پاشی در مصر و برخی سرزمین‌های دیگر نیز وجود داشت و حتی در ادوار اسلامی نیز صورت می‌پذیرفت. جشن آب‌پاشان در دوران اسلامی از سوی برخی خلفا ممنوع اعلام شد، اما دوباره پس از چندی رواج پیدا کرد [۳]. در متون زرتشتی خلقت آب به اهورا مزدا منسوب است، آب ابتدا ساکن بود، سپس به جریان افتاد و به سوی سرزمین‌های خشک روان شد. تندیس‌های متعددی از ایزدبانوی باروری به‌ویژه از دوره اشکانیان به صورت‌های گوناگون از جمله بانویی برهنه به دست آمده است که برخی از پژوهشگران آن‌ها را تندیس ناهید دانسته‌اند [۴]. ارتباط آب با یک ایزدبانو و همچنین موضوع باروری در بسیاری از فرهنگ‌های پیشین دیده می‌شود. در بسیاری از فرهنگ‌های کهن، مفاهیم آب، حیات، زندگی، باروری، زایمان در ارتباط با یکدیگر اندیشیده می‌شد و به طور معمول یک ایزدبانو مسئول آن بود [۵]. از سوی دیگر در بعضی فرهنگ‌ها، بین ایزد آب و کوه به‌ویژه در سرزمین‌های خشک ارتباط وجود داشت. وجود چشمه‌های آب یا جاری شدن رودخانه و نهر از کوه موجب تقدیس این عناصر می‌شده است [۶-۸].

در این زمینه نیز مطالعاتی صورت گرفته است. شیردست و فراهانی فرد (۱۳۹۳) در پژوهشی به مقایسه نمایش و حضور آب در باغ‌های ایران و هند پرداختند. نتایج پژوهش یادشده نشان داد مفهوم آب در باغ ایرانی با ورود به هند و تأثیرپذیری از عوامل متعدد تغییر یافته است، به گونه‌ای که به خلاف باغ‌های ایرانی که عنصر آب به منظور فضاسازی و منظره‌پردازی بوده و نمادی از پاکی، پویایی و حرکت است در باغ‌های هندی از آب بیشتر به عنوان عنصری برای تزئین فضا استفاده شده است. با بررسی‌های صورت‌گرفته مشخص می‌شود حضور آب در باغ‌های هندی، حضوری ظریف در جوی‌هایی با تزئینات بسیار زیاد است که موجب می‌شود بستر حضور آب حتی از خود آب هم مهم‌تر جلوه کند [۹]. منصور (۱۳۹۸) در پژوهشی تحت عنوان «آب منشأ زیبایی

در ایران باستان آب پیام‌آور روشنایی و پاکی به شمار می‌رفته و از ارزش زیادی برخوردار بوده است. شاید به این علت که ایران کشوری کم‌آب بوده است. آب نه تنها برای رفع نیازها استفاده می‌شود، بلکه آدمی به لحاظ معنوی و روحی به تأثیرات آن نیاز دارد. آب در فلسفه اسلامی بن هستی محسوب می‌شود و در عین حال تطهیرکننده نیز هست. در تعالیم اسلامی، آب نماد پاکی و مبارکی و نماد بهشت و عامل تذکر معرفی شده است. در فرهنگ نمادهای مقدس سنتی، از آب به عنوان منشأ همه مخلوقات یاد شده است. تبعات در متون ایران باستان بیانگر آن است که آب نماد و سمبل آگاهی و دانش است. در بسیاری از فرهنگ‌های کهن، به عناصر طبیعی اهمیت می‌دادند یکی از این عناصر طبیعی آب است که منشأ حیات و زندگی است و جزء عناصر اربعه و مقدسی است که در فرهنگ ایرانی مورد تقدس بوده است [۱۴]. آب با قابلیت‌های مختلف خود مانند حیات و تازگی، درخشندگی، رونق‌پاکی‌گی و رواج روشنایی، سکون و آرامش و تحرک نوازنده روح انسان است. شاید به همین دلیل است که آب همواره در مکان‌هایی که ساخته دست بشر است، به صورت‌های مختلف برای خود جای باز کرده است.

مواد و روش

آب در باغ ایرانی

ایرانیان آب را با مشقت و مرارت به دست می‌آوردند، با صرفه‌جویی به کار می‌بردند و در باغ‌ها با هنرمندی‌های ماهرانه بیشتر از آنچه که هستی می‌نمایند به کار می‌گرفتند. آب در جوی‌ها، آب‌شهرها، آبگردان‌ها، فواره‌ها و جوشگاه‌ها می‌شود تا تشنگی و عقده کم‌آبی را فرونشاند. ایرانیان آبیاری‌های بسیار خوبی بوده‌اند و در ابداع روش‌های مختلف فراهم کردن و گرد آوردن و مصرف درست آن بیشترین تلاش را کرده‌اند. معمار باغ‌بازی‌های غربی با آب انجام می‌داده است. به عنوان مثال در باغ دولت‌آباد یزد (شکل ۱) معمار با بازی وصف‌ناپذیری بارها آب را به درون زمین برده و بیرون آورده است. ابتدا آب را در زیر بادگیر در یک حوض یکپارچه مرمری می‌برد که می‌جوشد و در آن بالا می‌آید. سپس وارد حوضی که در وسط هشتی می‌شود و از آنجا به سه حوض کشیده دراز و در سه

در باغ ایرانی» پرداخت. نتایج پژوهش ایشان نشان داد عناصر تشکیل‌دهنده باغ ایرانی در بسترهای زمانی، جغرافیایی، فرهنگی و اعتقادی مختلف، دستخوش تأثیرات هم‌وزن نمی‌شود و برخی عناصر در هر شرایط، نسبتاً ثابت می‌مانند و برخی، مانند آب، آن‌قدر متغیر هستند که در هر باغ، منحصر به فرد بوده و می‌توان گفت که زیبایی‌شناسی باغ ایرانی مبتنی بر آن است. این فرضیه در چارچوب نظریه اعتبارگیری جان دیویی ارزیابی شده است [۱۰].

زمانی و همکاران (۱۳۸۸) در پژوهشی به بازشناسی و تحلیل جایگاه عناصر موجود در باغ ایرانی با تأکید بر اصول دینی و آیینی پرداختند. نتایج پژوهش آن‌ها نشان داد باغ ایرانی دارای نظامی حکیمانه و کمال‌گراست که عناصر طبیعی آب و گیاه را به نحوی در خود جای داده که نیازهای فیزیکی استفاده‌کنندگان را برآورده می‌سازد و در همان حال نیز به بعد ماوراء الطبیعه و معنوی آن توجه شده است. همین مسئله باعث بقا و تداوم آن طی زمان و شاخص شدن آن به صورت مجموعه‌ای واحد شده است. به کمک بازشناخت این ساختار می‌توان در ساختن محیط زیستی مناسب و هماهنگ با نظم موجود، بهره‌برداری لازم را به عمل آورد [۱۱]. حیدرنتاج (۱۳۹۶) در پژوهشی به نقش عناصر منظر (آب و بستر جغرافیایی) در شکل‌گیری باغ بحرالارم بابل پرداخت. نتایج پژوهش یادشده نشان داد باغ بحرالارم باغی جزیره‌ای است که با توجه به شرایط مناسب اقلیمی و فراوانی آب در منطقه احداث شده است. پهنه وسیع آبی و تعبیه کل باغ در جزیره مرکزی از نمونه‌های ویژه در باغ‌های ایرانی است. احترام به آب و ارزش آن در نزد ایرانیان به رغم عدم توجیه اقلیمی، سبب شد که موقعیت یادشده به صورت یک باغ و اقامتگاه و تفریح‌گاه سلطنتی درآید، وجود این باغ دال بر تنوع کالبدی باغ ایرانی با حفظ اصول اصلی آن است [۱۲]. یاراحمدی و همکاران (۱۴۰۱) در تحقیقی به نقش نظام آب در ماندگاری باغ ایرانی پرداختند. نتایج پژوهش یادشده نشان داد استفاده از آب در باغ ایرانی ابرازی نبوده و داشتن پیوند ذهنی و قادل شدن نقش معنایی برای آن عامل ماندگاری باغ ایرانی بوده است؛ چرا که آب در باور ایرانیان چه در دوران قبل از اسلام و چه بعد از آن، مایه طهارت و دارای نقش قدسی و معنایی بوده و به باغ حیات بخشیده است [۱۳].

این چشمه به باغ فین وارد می‌شود و سپس، از آنجا بیرون خارج می‌شود. همچنین در باغ شاهزاده ماهان از شیب زمین استفاده شده تا ریزآب تصویری زیبا از خود به نمایش بگذارد.

شکل ۱. باغ دولت آباد یزد

شاه‌نشین می‌رود. از آنجا خارج و به خیابان‌ها و آبادی‌ها و سرانجام، به مصرف کشت و زرع می‌رسد. در باغ فین کاشان هم با آب بازی‌ها شده است. با آب چشمه‌ای خیلی قدیمی که بخش آب بسیار زیبایی دارد مقدار اعظم آب

نظام آب در باغ ایرانی و شاخصه‌های آن

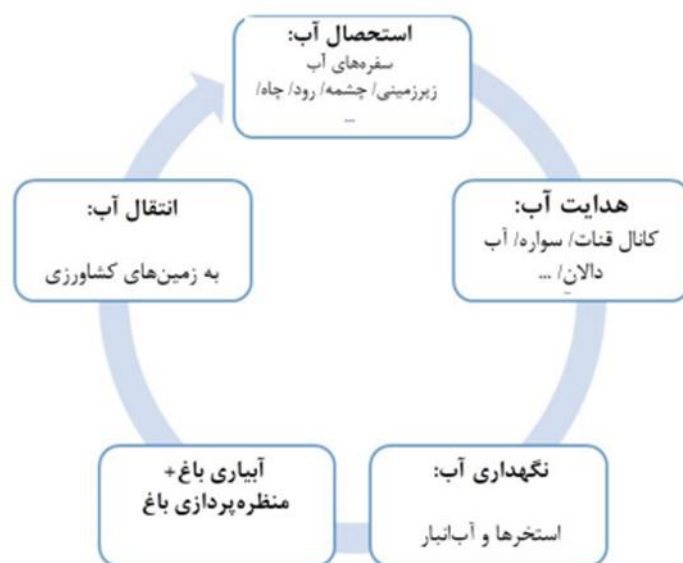
نظام آب، سامانه‌ای چرخه‌ای از اجزا و عناصر آبی به‌هم‌پیوسته‌ای است که یک تمامیت یگانه را با هدف حیات‌بخشی به باغ ایرانی هم حیات مادی و هم حیات معنوی تشکیل می‌دهند. این مجموعه منظم از استحصال آب شروع می‌شود و آب را از سرچشمه به باغ هدایت می‌کند. انتقال آب نیز با صرف کمترین انرژی صورت می‌گیرد و با محیط و بستر خود سازگار است. آب از سرچشمه به درون باغ انتقال می‌یابد و در باغ نیز در استخرها و آب‌انبارها ذخیره می‌شود و برای آبیاری باغ و منظره‌پردازی به کار می‌رود. آب به انواع صورت‌های جاری و روان، ساکن و آیینی‌ای، آبشار، شتر گلو، فواره، آبگردان و جوشگاه، سینه کبکی، آبشار، شتر گلو، فواره، آبگردان و پاشویه در باغ حضور پیدا می‌کند. پس از نمایش و جلوه دادن آب در باغ که منطبق با نظام‌های معنایی و زیباشناسی انسان ایرانی است، این آب به باغ‌های دیگر و زمین‌های کشاورزی برای آبیاری هدایت می‌شود. با طرح کاشت هماهنگ و درختان سایه‌دار و هدایت صحیح آب، تبخیر و هدر رفتن آب نیز در این فرایند کم می‌شود و دوباره به چرخه طبیعی خود باز می‌گردد (شکل ۲). با بررسی باغ ایرانی، شاخصه‌های نظام آب در آن استخراج شده که در جدول ۱ آورده شده است.

حوض

حوض را می‌توان مهم‌ترین عنصر آبی در معماری و طراحی منظر در ایران به شمار آورد که به‌ویژه در نواحی گرم و خشک و بسیاری از نواحی دیگر، در فضاهای سکونتگاهی و در بعضی از فضاهای شهری مورد استفاده قرار می‌گرفت. ابعاد، مساحت و ویژگی‌های کالبدی حوض بسیار متنوع بوده است، چنان که در جلوخان فضاهای مهم و همچنین در چهارباغ‌های بزرگ مانند چهارباغ اصفهان حوض می‌ساختند و همان‌طور در قسمتی از سر در ورودی بازار قیصریه اصفهان که با حفاری‌های اخیر و چند سال گذشته به فرم پیشین خود شکل و بازسازی شده است [۱۵]. بر پایه بعضی اسناد از قرن دوم هجری، در بعضی موارد در یک فضای شهری حوض‌هایی ساخته می‌شد و اهمیت آن چنان بود که گاه آن محل به نام حوض خوانده می‌شد. حوض قدیم یکی از محله‌های بغداد قدیم بود که در نزدیکی منازل پارسیان قرار داشت [۱۶].

ویژگی‌های حوض

حوض یکی از عناصر آبی مهم در معماری ایران به‌ویژه در نواحی خشک و کم‌آب کشور بوده است و در بسیاری از انواع بناها مورد استفاده قرار می‌گرفت و خصوصیات کارکردی و کالبدی هر یک با نوع بنا و کارکردهای آن متناسب بوده است. در اینجا تنها به بعضی ویژگی‌های کالبدی و کارکردی حوض‌های درون باغ‌ها اشاره می‌شود.

شکل ۲. نظام آب در باغ ایرانی

جدول ۱. نقش نظام آب در باغ ایرانی

معیارهای ماندگاری	شاخص
کالبدی - عملکردی	زیبایی ظاهری جلوه‌های متنوع حضور آب مانند فواره خوانایی و جهت‌یابی تنوع فضایی نوآوری و خلاقیت آبیاری
	قناعت و صرفه‌جویی جلوگیری از تبخیر و هدر رفتن آب توجه به منبع آب موجود ایجاد واحه دلپذیر
اقلیمی - محیطی	محل خلوت و تفکر تعاملات اجتماعی عامل ایجاد سرزندگی و جذب افراد فعالیت و تفریح در کنار آب
اجتماعی	هویت و شخصیت فضا اسطوره‌ها و باورها احترام به آب طبیعت‌گرایی آشنایی ذهنی با فضا و دلنشینی
فرهنگی	حس تعلق به مکان خاطره‌انگیزی صدای آب و یادآوری ذهنی یادآور چشمه‌های بهشتی زیبایی باطنی انعکاس عالم بالا تقدس آب و مایه طهارت
معنایی - زیباشناسی	

نقش نظام آب در باغ ایرانی

کارکرد اقلیمی

دریاچه چشمه علی دامغان نصب کرده بودند و آلاچیق او را در روی آن گذاشته بودند، اشاره کرده است [۲۰].

کارکرد آیینی، نمادین و اجتماعی

آب در ایران باستان یکی از عناصر مهم چهارگانه هستی بخش یا همان عناصر اربعه دانسته می‌شد و هر جا چشمه دائمی پرآب و مهمی می‌دیدند، نیایشگاه یا فضایی ساده برای گرمی‌داشت آن برپا می‌کردند. تخت سلیمان در آذربایجان و طاق بستان در کرمانشاه از نمونه‌های مهم این فرهنگ بوده است. اما به نظر می‌رسد در دوران اسلامی به سبب آنکه مساجد و سایر بناهای آیینی بر پایه روابط متفاوتی از گذشته در شهر مکان‌یابی می‌شدند، خاطره‌های از آب به نشانه عنصری مهم به صورت حوض در جلوخان بناهای مهم قرار داده شد. افزون بر این به مراسم آب‌پاشی در متن‌های تاریخی و سفرنامه‌ها اشاره شده است. این مراسم در دوره صفویه در اصفهان روی سی و سه پل و پل خواجه و در زاینده‌رود و همچنین در برخی از زمان‌ها در قسمت‌هایی از خیابان چهارباغ اصفهان انجام می‌شد. البته اقتدار و منزلت اجتماعی افراد نیز در اختصاص آب کافی یک چشمه یا منابع دیگر به یک باغ در بعضی از نواحی کشور نقش داشت [۲۱].

نگاه نوگرایی به حوض

از دوره صفویه نوعی نوگرایی در کاربرد عنصر تندیس، در کنار حوض رایج شد و آن استفاده از مجسمه‌های جانوری و انسانی در برخی کاخ‌ها مانند کاخ چهلستون و عمارت سرپوشیده است که شکل فرمی این تندیس به غیر جنبه زیباشناسانه کاربرد آب‌نما را داشته است. این سنت در دوره قاجار نیز تداوم پیدا کرد و افزون بر آن، از شکل‌های بسیار متنوعی برای ساخت حوض استفاده شد. حتی در خاطرات اعتمادالسلطنه به همین احجام که فرمی زینتی و کاربردی داشته اند اشاره شده که از دهان تندیس‌های ساخته‌شده در باغ آب جاری می‌شده است [۲۲].

موقعیت حوض در باغ

در ساده‌ترین و ابتدایی‌ترین شکل ممکن در بسیاری از باغ‌های کوچک و ساده، حداقل یک حوض در جلوی عمارت کوشک و یک یا چند حوض در حیاط یا حیاط‌های اندرونی قرار داشت. در بعضی از باغ‌ها، در امتداد محور اصلی که یک جوی آب از جلوی عمارت کوشک یا سردر

حوض کمک می‌کند در کنترل و مرطوب شدن جریان هوا که با تبخیر شدن هوای حوض هوا خنک و مرطوب می‌شود. این کارکرد در بهترین شکل در حوض خانه‌ها مورد توجه قرار داشت. به این ترتیب که مقداری از آب حوض و فواره درون آن تبخیر می‌شد و جریان هوا خنک می‌شد. فعالیت شست‌وشوی لباس و ظروف پیشین در حوض‌های منازل صورت می‌گرفت که جنبه کاربردی حوض در زندگی روزمره را نشان می‌داد که هم به لحاظ بصری فضای حیاط را زیبا می‌کرد و در سهولت امور زندگی کاربرد داشت.

ذخیره آب

در نواحی خشک، آب را به تدریج در حوض بزرگ که به دقت ساخته می‌شد، جمع می‌کردند و از آن برای آبیاری یا مقاصد دیگر استفاده می‌کردند. البته به طور در سطحی معمول آب را برای آشامیدن در آب‌انباری که غالباً پایین‌تر از زمین و سرپوشیده بود، نگه می‌داشتند که این فرم سازه آب‌انبار در منطقه‌های کویری یافت می‌شد که نمونه‌های فراوان آن در شهر یزد است.

کارکرد بصری-زیبایی‌شناسانه

اهمیت آب موجب می‌شد حوض به عنوان عرصه و فضای زیبا و خوشایند به شمار آید. بازتاب تصویر قسمتی از نمای ساختمان و نیز تصویر آسمان در حوض مورد توجه قرار داشت و در مواردی در متن‌های تاریخی به آن اشاره می‌شد. همچنین در وقفنامه باغ دولت‌آباد یزد درباره حوض‌ها و آبگیرها و صف انعکاس زیبایی درختان و مکان و بازتاب این زیبایی در آب اشاره شده است.

کارکرد تفریحی و گذران فراغت

از آبگیرها یا حوض‌های بزرگ، گاه برای تفریح و گذران فراغت هم استفاده می‌کردند [۱۷]. همچنین گرتروئبل به استخر بزرگ در باغی اشاره کرده که قایق باریکی در آن بود [۱۸]. بر پایه چند نگاره باقی‌مانده، در بعضی باغ‌های بزرگ یک حوض بزرگ یا استخر برای شنا کردن خانم‌ها اختصاص می‌یافت. در سفرنامه ایران و روسیه نیز به حوضی مخصوص شنا کردن اهل اندرونی در باغ خلوت در مجموعه باغ‌های بهشهر اشاره شده است [۱۹]. ناصرالدین شاه نیز در سفرنامه خراسان، به تختی که برای او در

موقعیت حوض نسبت به ساختمان می‌توان موقعیت حوض نسبت به فضاهای ساخته‌شده را به سه گونه طبقه‌بندی کرد: حوض‌هایی که در فضای باز قرار داشتند، حوض‌هایی که در فضای سرپوشیده یا ایوان ساخته می‌شدند، مانند حوض‌های واقع در ایوان‌های باغ چهلستون اصفهان، حوض‌هایی که در درون یک فضای بسته ساخته می‌شدند، که شامل حوض‌های درون عمارت‌های کوشک یا کلاه‌فرنگی مانند عمارت دلگشا در شیراز (شکل ۳) و همچنین حوض خانه‌ها مانند باغ ارم یا باغ عقیق‌آباد است.

جریان می‌یافت، چند حوض کوچک در این امتداد طراحی و ساخته می‌شد. در نمونه‌های اندکی که از باغ‌ها باقی مانده است، مانند باغ گلشن در طبس و باغ مجموعه تاج محل در آگرا، یک حوض در نقطه مرکزی و وسط باغ طراحی و ساخته شده بود. به نظر می‌رسد در مواردی که کوشک در نقطه مرکزی یک باغ به دلایلی ساخته نمی‌شد، یک حوض آب که از نظر نمادین و طراحی منظر اهمیت داشت در جای آن ساخته می‌شد البته مشابه‌ای طرح در باغ‌سازی اصفهان دیده شده است که حوضی در مرکز توجه بیننده را به خود جلب می‌کند [۲۳].

شکل ۳. عمارت دلگشا در شیراز

ایوان کوشک می‌ساختند [۲۵]. چنان که در پادشاه نامه درباره حوض واقع در مرکز باغ در مجموعه تاج محل چنین نوشته است: «در چهار خیابان وسط باغ که به عرض ۴۰ ذراع است، نهری است به عرض ۶ گز و در آن، فواره‌ها از آب دریای همچون جوشان، در ملتقای آن‌ها چبوتره‌ای است به طول و عرض ۲۸ گز که نهر یادشده اطراف آن شده و در وسط چبوتره حوضی است به طول و عرض ۱۶ گز و در آن ۵ فواره نصب شده است» [۲۶].

چگونگی طراحی حوض و آبناها

در طراحی باغ‌های ایرانی معمولاً حداقل یک حوض با نقش مرکزی وجود دارد که در محل تقاطع دو محور متقاطع قرار داده می‌شد. در بعضی موارد مانند باغ گلشن طبس و نیز باغ مجموعه تاج‌محل در آگرا، این مکان به طور دقیق در مرکز هندسی فضای باغ که به شکل مربع یا مربع مستطیل است، قرار داشته است. در بعضی از

فاصله حوض تا عمارت کوشک

فاصله حوض تا عمارت کوشک اندازه ثابت و مشخصی نداشت و به عوامل متعددی مانند مساحت باغ، اندازه‌ها و از جمله ارتفاع کف ایوان کوشک از سطح باغ و همچنین اندازه و عمق آب بستگی داشت و به طور متوسط بین سه تا هفت متر بود [۲۴]. نکته‌ای که در کتاب *ارشاد الزراعه* در این زمینه آمده و فاصله بین کوشک و حوض را حدود ۲۰ ذرع یعنی نزدیک به ۱۶ متر دانسته قابل تأمل و بررسی است. به نظر می‌رسد نکته‌ای که در این زمینه در نسخه فارسی مجهول المؤلفی به نام *بیاض خوش‌بویی* درباره فاصله ساختمان و حوض حدود ۲۱ ذرع (حدود ۱۷ متر) آمده درست باشد. در این پژوهش فاصله حوض واقع در روی یک چبوتره یا سکو را که در محل اتصال و تقاطع دو جوی بوده، حدود ۱۷ متر دانسته است. این حوض متفاوت از حوضی بوده که به طور معمول در جلوی

تلقی کردند. طراحی و ساخت آبگیرهای بزرگ یا دریاچه‌های کوچک به چند منظور صورت می‌گرفت. نخست ایجاد سکویی در میان باغ که عمارت کوشک روی آن ساخته شود و منظری خاص پدید آید. باغ ایل گلی در تبریز از این گونه است و همچنین، ساختمان کوشک باغ بهشهر نمونه دیگری از این طرح است. هدف از احداث این آبگیرها نگهداری آب بود و همچنین جنبه زیبا بخشیدن به باغ و فضای باغی را ایجاد کرده است [۳۲]. در مواردی نیز هر دو کارکرد مورد نظر بود، مانند باغ ایل گلی تبریز در دوره قاجار شاهزاده قهرمان میرزا پسر هشتم عباس میرزا حکمران آذربایجان دستور داد آن را عمارت کنند و آبگیر را با سنگ و آهک مرمت کردند و در وسط آن بنیان عمارتی برپا شد.

آبشار

در بیشتر ساختارهای باغی در ایران و در جوامع اسلامی مقدار آب به این صورت فراوان نبود که بتوان به آبشار اختصاصی ایجاد شود و همچنین ساختار بعضی از باغ‌ها سبب سهولت در ایجاد آبشار می‌شده است. از سوی دیگر شمار باغ‌های دارای شیب‌های زیاد که چنین امکانی را به سادگی فراهم آوردند، بسیار اندک بود. در مواردی که این امکان فراهم می‌شد، مانند باغ تخت شیراز و همچنین باغ شازده در ماهان (شکل ۴)، از آبشار استفاده می‌کردند. در برخی از سرزمین‌های جهان اسلام همچون هندوستان و کشمیر شمار آبشار دیده شده است با توجه به شرایط ساختاری باغ این امکان وجود داشت.

فواره

فواره عنصری غالباً عمودی بود که در جوی‌ها و حوض‌ها ساخته می‌شد و جریان آبی که از منبعی در سطح بالاتر از سطح باغ در آن جریان می‌یافت موجب جهش آب در آن می‌شد که افزون بر جنبه‌های بصری و زیبایی آن، صدای دلنشین آب را دو چندان می‌کرد و سبب ایجاد فضای جذاب و آرامش‌بخش برای بیننده را ایجاد می‌کرد.

پاشویه

به طور معمول پیرامون هر حوض جوی باریک و کم‌عمقی ساخته می‌شد که سرریز آب حوض در آن بریزد و از طریق آن به جوی‌ها و سایر بخش‌های باغ انتقال یابد. در شمار اندکی از حوض‌هایی که بدنه و لبه بالا آمده نسبت به سطح زمین نداشتند، پاشویه‌ای نیز ساخته نمی‌شد.

سرزمین‌های تاریخی در جهان اسلام مانند هند و مراکش، شکل حوض جنبه‌های کاملاً تزئینی به خود می‌گرفت و از انواع شکل‌های گیاهی و گل‌ها در طراحی آن استفاده می‌کردند [۲۷ و ۲۸]. در سنت طراحی حوض در ایران، نخست به جنبه مرکزیت آن توجه و هم‌زمان با آن، با قرار دادن حوض در امتداد یک راه و به‌ویژه راهی که به یک ورودی یا فضای مهم منتهی می‌شد، مانع از حرکت مستقیم افراد در امتداد یک محور عمود بر ورودی یا ساختمان می‌شدند و افراد برای دسترسی به فضای مورد نظر باید از کنار حوض در امتداد یک مسیر غیر مستقیم حرکت کنند و سپس، به مسیر یا امتداد مسیر اصلی دوباره وارد شوند تا به ورودی یا فضای مورد نظر دسترسی پیدا کنند. اما در جلوی ساختمان باغ معینیه در شیراز (در دوره قاجار) یک راه کالسکه‌رو در میان آبگیر یا حوض بزرگ جلوی ساختمان طراحی و ساخته شده که بر اساس اسناد موجود در تاریخ معماری ایران بی‌سابقه بوده است. تقریباً همین وضع با مقداری تفاوت در یکی از جبهه‌های ساختمان باغ امیریه قابل مشاهده است [۲۹].

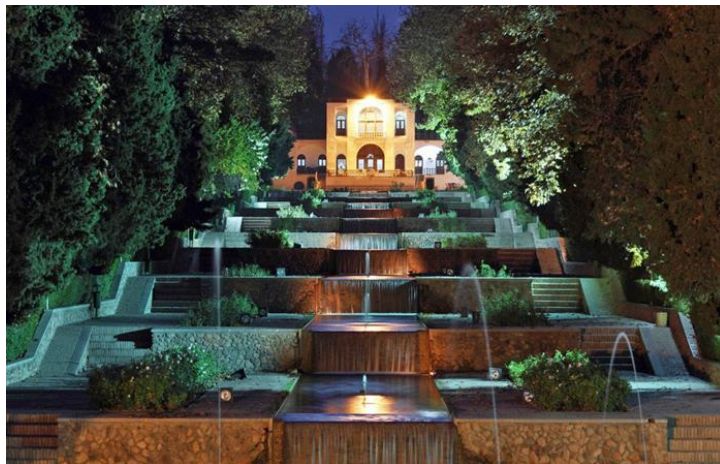
جوی آب

جوی، نهر یا آبراه‌ای بود که هم انتقال آب برای سیراب کردن درختان و گیاهان باغ از آن انجام می‌شد و هم به عنوان عنصری نمایشی برای نشان دادن آب در امتداد محورهای اصلی باغ در ترکیب با یک یا چند حوض، مورد استفاده قرار می‌گرفت. وجود چهار جوی که با یک حوض مرکزی مرتبط باشند در ادبیات آیینی و ادبی ایران کهن اهمیت داشت، چنان که درباره خانه افراسیاب در بندهشن چنین نوشته شده است: «چهار رود در آن می‌تازد، یکی آب، یکی می، یکی شیر و یکی ماست زده گاه خورشید و گاه ماه روشنی در آراسته است» [۳۰]. به نظر می‌رسد در عرصه شهرسازی هم به صورت آرمانی به چهار جوی توجه می‌شده است، چنان که در *کارنامه اردشیر بابکان* درباره اردشیر خوره چنین نوشته شده است: «به پارس رفت و اردشیر خره آنجا نهاد، شارستانی بس خوش و خجیر دریا یکی کند و آب چار جوی از آن گشود» [۳۱].

آبگیر

به سبب کمبود وجود آب در برخی نواحی شاید فضای کوچکی همچون حوض را عنوانی همچون آبگیر یا دریاچه

شکل ۴. نمایی از باغ شاهزاده ماهان و شیب باغ

یا با نقش‌های گیاهی استفاده می‌شد. برای نمونه در محوطه روی تپه‌ها یا نواحی پرشیب مانند باغ و قصر قاجار در تهران و باغ تخت در شیراز ساخته می‌شدند، نه تنها از خطوط طبیعی و محیطی استفاده نمی‌شد، بلکه با خاک‌برداری از قسمت‌هایی از محوطه باغ، آن را به صورت هندسی و با خطوط متقاطع، تراس‌بندی می‌کردند. شاید به این سبب است که به طور معمول در بعضی از بخش‌های باغ مانند سایر انواع بناها از حوض‌هایی به شکل مستطیل یا مربع استفاده می‌کردند. علاوه بر این، به نظر می‌رسد شکل‌های هشت و نیم هشت و کشکولی را بتوان در همین نظام تحلیل و تبیین کرد. اسناد موجود نشان‌دهنده این است که استفاده از شکل دایره و بیضی به صورت عمده از دوره قاجار به بعد مورد توجه قرار گرفت. استفاده از شکل مستطیل کشیده و طویل را می‌توان به معنا و مفهوم تأکید بر یک محور مشخصی تفسیر کرد، چنان که آن را به صورت عمده در جلوی بعضی از عمارت‌هایی می‌توان دید که روی یک محور بنا تأکید می‌شد، مانند حوض جلوی عمارت چهلستون در اصفهان یا حوض جلوی عمارت باغ نظر در شیراز. کمبود آب در سرزمین‌های خشک موجب شده بود به آن به عنوان عنصری بسیاری مقدس و حیاتی نگریسته شود و در برخی از این گونه سرزمین‌ها مانند ایران، حتی ایزد حامی آب به عنوان نیرویی که حافظ و نگهبان آب است، شکل گرفته بود. این عنصر نقش اصلی در پیدایش و شکل‌گیری انواع باغ‌ها در این سرزمین‌ها داشت و به همین سبب افزون بر جنبه‌های کارکردی، آن را به صورت‌های گوناگون در باغ‌ها

آب در فرهنگ ایران باستان

آب در فرهنگ ایرانی عنصری مقدس شمرده می‌شود و ایرانیان آن را مظهر پاکی و تقدس می‌دانند و پاسداری از آن را به عهده فرشته نگهبانی به نام ناهید یا آناهیتا به معنای پاکی و تقدس می‌دانند. به این سبب برای برپایی و پاسداشت این تقدس بزرگ داشت این الهه مراسم و جشن‌هایی برگزار می‌شده است که از آن می‌شود به آب‌پاشان، تیرگان و مراسم باران‌خواهی، عروسی قنات و برخی دیگر را می‌توان نام برد و می‌توان به واسطه این تقدس نام‌گذاری یکی از ماه‌های سال به این نام ابان‌ماه نشان از تقدس و ارزش جایگاه آب در فرهنگ و باور ایران زمین دانست [۳۳]. یکی از مکان‌هایی که جزء معابد آیینی ایران محسوب می‌شود که جایگاه رفیعی در فرهنگ ایران زمین دارد، معبد یا زیگورات معروف چغازنبیل است که به دست اونتاشگال در شهر شوش برپا شد که جایی برای برپایی مراسم آیینی بوده است و در آن سیستم فاضلاب با استفاده از تنبوشه‌های سفالی شکل گرفته است که مسیر آب روان در آن جاری و برقرار می‌شده است که در مراسم آیینی از این آب مقدس استفاده می‌شده و همچون آب در معبد در جریان بوده است، ارزش و تقدس آب مقدس در فرهنگ و هنر ایران زمین نشان می‌دهد.

نتیجه‌گیری

طرح‌های معماری سنتی ایران نشان می‌دهد معمولاً به طرح‌های هندسی راست گوشه اهمیت بسیاری داده می‌شد و به ندرت از نقشه‌ها و طرح‌های ارگانیک و اندام‌وار

- [6]. Moghadam M. Essay about Mehr and Nahid. Iranian Center for the Study of Cultures. 1978. (Persian).
- [7]. Gharashi A. Water and mountains in Iranian mythology. Hermes. 2001. (Persian).
- [8]. Safa A. Majmelolhokmah. Research Institute of Humanities and Cultural Studies – Tehran, Iran. 2008.
- [9]. Shirdast A, Farahani Fard A. The Comparison of Water Representations in Iranian and Indian Gardens. Journal of joco quarterly. 2014; 2(3): 40 – 47. (Persian).
- [10]. Mansouri M. Water, as the Origin of Beauty in Persian Garden. Journal of Manzar. 2019; 11(48): 32 – 43. (Persian).
- [11]. Zamani E, Leylian M. Recognition and Analyses of the Persian Gardens` Elements with Respect to Ethical Principles. Journal of Bagh Nazar. 2009; 6(11): 25 – 38. (Persian).
- [12]. Heidarnattaj V. The Role of Landscape Elements (Water and Geographic Context) in the Configuration of Bahrol-eram Garden. Journal of Bagh Nazar. 2017; 14(54): 5 – 20. (Persian).
- [13]. Yarahmadi S, Ansari M, Mahdavinejad M. The Role of the Water System in the Eternity of the Persian Garden. Journal of Manzar. 2023; 14(61): 6- 15. (Persian).
- [14]. Alkaraji A. Extraction of hidden waters. Research Institute of Humanities and Cultural Studies UNESCO National Commission. 1994.
- [15]. Holester E. Iran in one hundred and thirteen years ago. 1976.
- [16]. Yaqoobi A. Alboldan. Tehran: Book Translation and Publishing Company. 1977. (Persian).
- [17]. Serna K. People and Rituals in Iran: Madame Karlaserna's Travelogue. 1983.
- [18]. Ant E. Gertrodebl. Book translation and publishing company. 1977.
- [19]. Molkonof E. Travelogue of Iran and Russia. Book world publications. 1984.
- [20]. Ghajar M. History and geography of Tabriz kingdom. 1981.
- [21]. Polak E. Polak's travel book "Iran and Iranians". 1989.
- [22]. Etemadsaltaneh M. Meratalboldan. University of Tehran. 1988.
- [23]. Soltanzadeh H. Tajmahal. Cultural Research Office. 1999. (Persian).

به نمایش می‌گذاشتند و در مواردی انرژی و سرمایه قابل توجهی برای نشان دادن آن صرف می‌شد. به این سبب به نظر می‌رسد عناصر آبی را می‌توان مهم‌ترین عناصر یک باغ به‌ویژه در نواحی گرم به شمار آورد. حوض یکی از این عناصر به شمار می‌آید که کارکردها و شکل‌های بسیار متنوعی داشته است و می‌توان آن را مهم‌ترین عنصر آبی دانست که نه تنها در باغ‌ها، بلکه در سایر انواع فضاهای معماری به صورت‌های بسیار متنوع به کار می‌رفته است و از آیینی‌ترین تا کاربردی‌ترین حالت را می‌توان در آن‌ها مشاهده کرد. در بسیاری از موارد، شکل و موقعیت حوض به‌خوبی نمایانگر کارکرد، مفهوم و نقش نمادپردازانه، آیینی یا زیبایی‌شناسانه حوض بود و در کارکردی‌ترین حالت به عنوان منبع ذخیره و تقسیم آب، مورد استفاده قرار می‌گرفت. حوضی که به صورت عمده جنبه نمادپردازانه و آیینی داشت، به‌طور معمول در امتداد محور مرکزی جلوخان برخی از باغ‌ها مانند بعضی از مساجد و سایر بناهای مهم ساخته می‌شد. در مواردی نادر اهمیت و نقش فرهنگی حوض در بعضی از بناهای فرهنگی به‌جایی می‌رسد که شماری از مردم برای دست یافتن به برخی از خواسته‌های خود، در آن سکه یا یک شیء می‌انداختند، مانند آنچه در مورد یکی از حوض‌های واقع در مجموعه باغ مزار حافظ در شیراز روی داده است. بازتاب خصوصیات گوناگون کارکردی و مفهومی آب را می‌توان در ویژگی‌های کالبدی حوض مشاهده کرد و به بیان دیگر، طرح‌ها و شکل‌های گوناگون حوض نمایانگر عملکردها و مفاهیم متنوعی است که یک حوض متناسب با آن در گذشته طراحی و ساخته می‌شد.

منابع

- [1]. Mansouri, S.A. An Introduction to the Aesthetics of the Iranian Garden. Journal of Bagh Nazar. 2005; 1(3): 58-63. (Persian).
- [2]. Esmi J. The oldest human epic. 1999.
- [3]. Alkaraji A. Extraction of hidden waters. Research Institute of Humanities and Cultural Studies UNESCO National Commission. 1994.
- [4]. Hinlez J. Knowledge of Iranian mythology. Spring publication. 2010.
- [5]. Elyadeh M. A treatise on the history of religions. 1993.

- [24]. Wilber D. Iran's gardens and its pavilions. 2011.
- [25]. Goein B. Biyazkhoshboei. Golestan Art Summer. 2008, 100 – 109.
- [26]. Daneshdost Y. Historical monuments of Tabas. 1997. (Persian).
- [27]. Augoyard J.F. L'environnement sensible et les ambiances architecturales The sensible environment & architectural ambiances, L'espace géographique. 1995; 24(4): 302-318.
- [28]. Lehrman J. B. Earthly paradise Garden and Courtyard in Islam. University of California Press. 1980.
- [29]. Sane M. The emergence of photography in Shiraz. Soroush Publications. 1990. (Persian).
- [30]. Bahar M, Dadgi F. Bondhesh. Toos. 2016. (Persian).
- [31]. Bina. Career of Ardeshir BabAkan. 1990.
- [32]. Ghaseminia M. Moroccan gardens, native patterns in the gardens of Islamic countries. Master's thesis, Qazvin Islamic Azad University. 2015. (Persian).
- [33]. Khansari M, Moghtader M, Yavari M. Iranian garden: a reflection of heaven. Publications of the Cultural Heritage and Tourism Research Institute. 2015. (Persian).